

DOI: 10.36719/2663-4619/58/4-11

Rafail Ayvaz oğlu Əhmədli
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
ehmedli.rafail@mail.ru

Lalə Yaşar qızı Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

AZƏRBAYCANDA MİLLİ ŞÜURUN İNKİŞAFINDA QAÇAQ HƏRƏKATININ ROLU

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın şimalında milli kimliyin formalaşmasında "qaçaq hərəkatı (qaçaqların üsyançı hərəkatının bir forması)"nın rolu, ortaya çıxma səbəbləri araşdırılır; və onlar haqqında qəhrəmanlıq dastanlarının yaradılması.

Məqalədə Qubadlıdan Qaçaq Nyabi (keçmiş Zəngəzur bölgəsində), Delhi Aly və Qəmbər, Güləli, Süleyman, Murtuz və Mamed- kimi 19-cu əsrin ikinci yarısı və 20-ci əsrin əvvəllərində göstərdikləri şücaətlərinə görə adi insanlar arasında hörmət qazanan məşhur qaçqınların xüsusi fəaliyyətləri açıqlanır. Qarabağlı Bek Kavalier, Zaqatalalı Yusif, Nuxidən Gutgashenli'dən Kərim Əfəndi oğlu, Qazaxdan Qaçaq Kərim və Şamkirli qadın Qaçaq Gülsüm, xalq arasında "Qaçaq Süleyman" kimi tanınır.

В статье особо подчеркивается не только национальный характер «Движения гачагов» в Азербайджане, также их вклад в формировании национального самосознания в большей степени чем роль мыслителей того времени.

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, milli kimlik, rus çar rejimi, "qaçaq hərəkatı", çar Rusiyasının işğalı, XIX əsr, mübarizə, yerli beklər (zadəganlar), bəylər (kiçik ağalar)

The role of the Qachag movement in the development of national consciousness in Azerbaijan

Summary

The article discusses the role of the "gachag movement (a form of rebel movement of fugitives)" in the formation of national self-consciousness in the north of Azerbaijan, the reasons for its occurrence, an appreciation of their struggle against the russian imperial regime and against the dishonesty of local oppressors by this regime, explores the causes of popular love, praise, protection and the creation of heroic epics about them.

The article reveals the special activities of such famous fugitives who gained respect among ordinary people for their courage in the second half of the 19th and early 20th centuries, us Gachag Nyabi from Gubadli (in the former Zangezur district), Dely Alu and Gambar from Ganja, Suleiman, Murtuza and Mamed-Bek Cavalier from Karabakh, Yusif from Zagatala, Karim Efendi oğlu Gutgashenli from Nukha, Gachag Karim from Gazakh and the woman Gachag Gulsum from Shamkir popularly known as "Gachag Suleiman".

The article emphasizes not only the national character of the "gachag movement" in Azerbaijan, but also their contribution to the formation of national self-consciousness to a greater extent than the role of thinkers of that time.

Key words: North Azerbaijan, national identity, the Russian imperial regime, the "gachag movement", the occupation of Russian imperia, the 19th century, the struggle, local beks (nobles), gentlemen (little nobles)

Quzey Azərbaycanda milli şüurun formalaşmasında istismarçı çar rejiminə və yerli zülmkarlara qarşı mübarizə prosesində meydana gələn "Qaçaq hərəkatı" mühüm rol oynamışdı.

Qaçaqqlar Quzey Azərbaycanının Rusiyasının işğalı altında olduğu XIX əsrdə çar hökumətinə, onun məmurlarına, bəy, ağa və mülkədarlara qarşı çıxıb yurdlarından dağlara və meşələrə çəkilən, dövlət qanunlarına uymayaraq zülm edənlərə qarşı silahlı mübarizə aparan igid və cəsur insanlar idi. Onlar ilk olaraq özlərinə və ya yaxınlarına edilən bir haqsızlıqdan dolayı hərəkat edərək qaçaq düşmüş, sonra bu mübarizələri toplumun haqsızlığa uğramış hissəsinin bütününi bürümüşdü.

Qaçaqqları quldurlardan və oğrulardan fərqləndirən tədqiqatçılar göstərir ki, quldurlar tək-cə zənginləri deyil, kəndliləri də soyar, hökumət adamları ilə iş birliyində olurlar. Qaçaqqlar isə heç bir vaxt kəndliləri soymaz, əksinə zənginlərdən aldıklarını kasıblara verər, qaçaqların nəzərində hökumət adamları ilə quldurların və oğruların kəndlilərə qarşı münasibətləri tamamilə eynidir. İkisi də kəndliləri soymaqda birləşirlər: biri öz mövqeyi sayəsində qanuni kimi görünən soyğunçu, digəri isə rəsmi olmayan soyğunçudur. Kəndlilərə zərər verdikləri, onların var-yoxlarını əllərindən aldıkları və hökumət adamları ilə işbirliyi

etdikləri üçün qaçaqlar quldurları və oğruları aradan qaldırmaq üçün fürsət axtararlar. Çünki onlar öz fəaliyyətlərini qaçaqların adlarından istifadə edərək həyata keçirirdilər.

Tarixən Quzey Azərbaycanda ortaya çıxan və eyni zamanda tarixi şəxsiyyətlər olan qaçaqların həyat və fəaliyyətlərindən, onların xüsusiyyətlərindən bəhs edən tədqiqatçılar göstərirlər ki, qaçaqlar Quzey Azərbaycanının çar Rusiyasının işğalı altında olduğu XIX əsrdə ədalətsizliyi və haqsızlıqları qəbul etməmiş, cəmiyyətdə ədaləti qorumaq naminə mübarizə aparmış, qrup halında fəaliyyət göstərmiş, ancaq bu qruplar təşkilati bir bazası olmayan topluluqlar halında hərəkət etmiş, kasıb-kusubun yanında olmuş, onların haqlarını qorumuş, hakim güclər tərəfindən “quldur”, geniş xalq kütlələri tərəfindən isə “qəhrəman” olaraq qiymətləndirilmiş, toplumun əxlaqi dəyərlərinə sayğı göstərmiş, bu dəyərlərlə hərəkət etdiklərindən toplumdan sayğı görmüş, namus məsələsinə xüsusi önəm vermiş; qadınların namusuna toxunanları cəzalandırmış, özlərinə zərər gəlmədiyi təqdirdə adam öldürməkdən qaçmış, hökumət yetkililəri ilə qaçaqlıq etdikləri müddətdə heç bir zaman işbirliyində olmamış insanlardır.

Kəndlilərin özlərinə məxsus torpaqlarının olmaması, adamların, bəylərin, mülkədarların torpaqlarını əkib-becərmələrinə baxmayaraq imkansızlıqlar içində yaşamaları və ağır vergilər altında əzilmələri onların yurdlarını tərk edib qaçaqlara qoşulub qaçaq həyatı yaşamalarına səbəb olmuşdu.

Bizcə, Quzey Azərbaycan “Qaçaq Hərəkatı”-nı doğuran səbəblər aşağıdakı amillərlə bağlı olmuşdur:

1. Çar Rusiyası Azərbaycanın quzeyini işğal etdikdən sonra Azərbaycan xalqının milli dəyərlərinə, həyat tərzinə və idarə şəklinə uyğun olmayan bir siyasət yeridərək Türk varlığını, İslam inancını yox etmək məqsədilə Rusiyadan xristian “müjlikləri” Malakanları, Ukraynadan “xoxolları”, Osmanlı və Qacar dövlətləri ərazilərindən hayları (erməniləri) köçürərək Quzey Azərbaycanın məhsuldar və şəfali bölgələrində yerləşdirərək Azərbaycan kəndlilərinin imkanlarını məhdudlaşdırdığından;

2. Çar Rusiyasının özlərinə yaxın xanlarla, bəylərlə, mülkədarlarla və digər ağalarla işbirliyinə girərək kəndlilərin haqq və hüquqlarını mənimsəyərək, onları köləyə çevirib sərbəst hərəkət etmə haqlarını əllərindən aldıqlarından;

3. Çar məmurlarının, xanların, bəylərin, ağaların Azərbaycan kəndlilərini ağılasığmaz dərəcədə incidərək, onların ailələrinin, xüsusən üsyançıların qadınlarının namusuna təcavüz etdiklərindən;

5. Çar məmurlarının və onların əlaltılarının çarizmə qarşı üsyan edən üsyançıları tutub edam etdiklərindən və s. bütün bunları qəbul etməyən insanlar yurdlarını tərk edərək dağlara, meşələrə çəkilərək xalq adına mübarizə aparan qaçaqlara dönmüşdülər.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Quzey Azərbaycanda “Qaçaq Hərəkatı” əsasən rus rejiminə və çar Rusiyasının təyin etdiyi yerli zülmkarlara qarşı mübarizə prosesində meydana gəlmişdi. Azərbaycan xalqı öz gördükləri işlərlə igidlik və qəhrəmanlıq dastanları yaradan qaçaqları sevmiş, tərifləmiş və onları qorumuşdur. Çünki o qaçaqlar Azərbaycan xalqının zülmədən qurtarması uğrunda mübarizə aparmışlar. Qaçaqların bəziləri dağlarda, bəziləri meşələrdə, bəziləri kəndlərdə, bəziləri də şəhərlərdə həyatlarını təhlükə altına qoymaqdan çəkinməyərək çar məmurları və rus kazakları ilə vuruşmuşlar.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycanda “Qaçaq Hərəkatı” çar idarəsini qorxuya salacaq dərəcədə genişlənmiş, bütün ölkəni bürüyüyündən çar idarəsinin heç bir tədbiri bu Hərəkatın qarşısını ala bilməmişdi. Ona görə də, XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın Quba bölgəsinə gələn Qafqaz hərbi qüvvələrinin komandanı və mülki idarənin xüsusi müfəttişi general Dondukov-Korsakov qaçaqlara qarşı mübarizə aparmaq üçün yerli idarə rəislərinə geniş səlahiyyət verməklə yanaşı, hərbi qüvvələrin də onlara yardım etməsini əmr etmişdi[7,83].

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində öz igidlikləri ilə xalq arasında xüsusi hörmət qazanan bəlli-başlı qaçaqlar bunlardır: 1. Gəncədən Dəli Alı və Qəmbər; 2. Qarabağdan Süleyman, Murtuza və Məmməd bəy Kavalər; 3. Zaqataladan Yusif, Nuxadan Qutqaşenli Kərim Əfəndi oğlu; 4. Zəngəzurdan Qaçaq Nəbi; 5. Qazaxdan Qaçaq Kərim (Kərəm – R.Ə.); 6. Şəmkirdən “Qaçaq Süleyman” adı ilə qaçaqlıq edən qadın Qaçaq Gülsüm.

Qaçaq Dəli Alı qaçaqlığa başladığı 1898-ci ildən 1913-cü ilə qədər rus kazakları və strajnikləri (rus polis nəfərləri – R.Ə.) ilə dəfələrlə qanlı döyüşlərə girişmişdi. Digər qaçaqlar kimi onun da mübarizəsi kənd camaatını rus çar rejimindən və çarizmin Azərbaycandakı nöqərləri olan xanların, bəylərin, ağaların zülmündən və köləliyindən qurtarmaq olmuşdur. O, başına topladığı cəsur və döyüşkən yoldaşlarını nizama salaraq azərbaycanlı türklərə qarşı ermənilərin törətdikləri qırğın vaxtı Gəncə əhalisini erməni qırğınyndan xilas etmişdi. O dövrdə Qafqazda olan çarın yüksək rütbəli məmurları hayları silahlandıraraq Azərbaycan türklərinə qarşı hücum təhrik etmiş, ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri eşidən Dəli Alı başına topladığı dəstəsi ilə Gəncənin çox sayda erməni yaşayan Bayan, Çardaqlı və digər bir neçə kəndi tutaraq, qadınlara, uşaqlara və qocalara toxunmadan əli silah tutan ermənilərin cavabını vermişdi. Dəli Alı həmçinin rus jandarmı ilə dəfələrlə ciddi döyüşə girmiş, bu döyüşlərdən qalib çıxmış və yüzə qədər rus əsgər və

jandarmasını öldürmüşdü. Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə çarın amnistiya fərmanından sonra Peterburqdan Gəncəyə gələn knyaz Qalitsin Gəncə qubernatorunun vasitəçiliyi ilə Gəncəyə yaxın bir yerdə qaçaq Dəli Alı ilə görüşmüş və bu danışıqlar nəticəsində qarşılıqlı anlaşma olmuş və bu ümumi amnistiya ilə Dəli Alının da bağışlandığı elan olunmuş, bundan sonra Dəli Alı Peterburqa, çar ailəsinin 300 illiyi münasibətilə keçirilən məclisə dəvət edilmişdi [3, № 23; 7, 87-88].

Rus işğalçıları və onlara xidmət edənlərə qarşı mübarizə aparan qaçaqlardan biri də açıqdan-açıq Rusiyanın xəzinəsinə ağır zərbə vuran Qarabağlı Qaçaq Məmməd bəy Kavalər (Kapitan)dır. Qaçaq mal gətirənlər Qaçaq Məhəmmədin sayəsində Araz çayı sərhəd bölgələrindən rahatca keçdikləri üçün ona mallarının müəyyən bir hissəsini verir, o da payına düşən malların bir hissəsini yoxsul kəndlilərə paylayır, qalan gəliri isə öz silahdaşlarına sərf edirdi. Bütün bunlar da çarın xəzinə gəlirlərinə mənfi təsir göstərirdi. Ona görə də sərhədçi rus kazakları və strajnikləri ilə Qaçaq Məmmədin dəstəsi arasında gedən şiddətli atışmalar nəticəsində hər iki tərəfdən insan tələfatları olmuşdu.

Qaçaq Məmmədin Şuşa şəhərindəki evinə tez-tez rus strajnikləri tərəfindən basqınlar olmuş, Qaçaq Məhəmmədin nənəsi Məhpəri xanım və anası Tükəzban xanım bu basqınlara məruz qalmış, evində axtarışlar aparılmış, bütün əşyalar “qaçaq mal” adı ilə müsadirə olunmuşdu. Rus strajniklərinə qarşı öz etirazını bildirən Məhpəri xanım rus işğalçıları haqqında söylədiyi bu sözlər camaatın dilində əzbərə çevrilmişdi. Məhpəri xanım çar polislərinə bildirmişdi ki, “Bu yerlər Məmmədin öz torpağıdır, ürəyi istədiyini edə bilər. Axı siz urussunuz. Bizim urus İvannan, Nikolaynan ki qohumluğumuz yoxdur. Siz burada nə gəzirsiniz. Niyə öz yerinizə, torpağınıza getmirsiniz?” [7, 93].

Bir neçə dəfə tutularaq Sibirə sürgün edilən, həbsxanalara salınan Qaçaq Məmməd bu sürgünlərdən və həbsxanalardan qaçaraq yenidən qaçaqçılıq fəaliyyətini davam etdirmişdi. O, Şuşa həbsxanasından qaçarkən həbsxana gözətçiləri onu güllə ilə vuraraq yaralayır. Qaçaq Məmmədin yaralı yerə yıxıldığını görənlər bunu anası Tükəzban xanım xəbər verirlər. Hadisə yerinə gələn Tükəzban xanım oğlu Məhəmmədin üzüqoylu yerə yıxılıb inildədiyini görüb Şuşa camaatı qarşısında oğlunu məzəmmət edərək deyir: “Məmməd niyə inildəyirsən? İnildəyib düşməni sevindirmə. Bu urusun yarasından ölsən, südümü sənə halal etməm!” Qaçaq Məmməd bu yaradan ölməyərək sağalır və 20 il Sibirdə dustaqlığa məhkum edilir. Sibirə göndərilərkən Tükəzban xanım Qarabağ camaatına xitab edərək deyir: “Camaat, görürsünüz ki, sizin gözlünüzün qarşısında urus hökuməti mənim oğlumu nahaq yerə Sibirə dustaq göndərir. Bura bizim öz torpağımızdır, axı urusun burda nə işi var? Sizin qarşınızda Məmmədə deyirəm ki, Məmməd, sən Sibirdən salamat gələcəksən, orada ölsən südümü sənə halal etməm! Oğlum, səni yoldaşlarınla birlikdə Allaha tapşıram!” Tükəzban xanımın bu sözləri orada iştirak edən qarabağlıların gözlərini yaşartmışdı. Məmməd iki ildən sonra Sibirdən qaçaraq Qarabağa gəlmiş və öz qaçaqçılığını yenidən davam etdirmişdi [7, 93,94].

Qaçaq Məmməd çar II Aleksandr tərəfindən əfv olunmasına və ona “kavalər” (kapitan) rütbəsi verilməsinə baxmayaraq polis tərəfindən təqib olunduğu üçün o, Güney Azərbaycana qaçmaq məcburiyyətində qalır. Evinə gələrək arvadı və qayınanasını da özü ilə aparmaq istədiyində onlar buna etiraz edirlər. Kazak və çar polislərinin təqibindən qurtarmaq üçün Şuşanı tezliklə tərk etmək məcburiyyətində qalan Qaçaq Məmmədin bütün ısrar və təkidlərinə baxmayaraq arvadı və qayınanası onunla getmək istəmirlər. Belə bir vəziyyətdə çar strajnikləri tərəfindən Qaçaq Nəbinin arvadı Həcərin əl-ayağına qandal vuraraq baldızı Mehri ilə birlikdə həbsxanaya salındığını, bir çox qaçaqların arvadlarının, bacılarının rus əsgərlərinin ixtiyarına verilməsini görən, şair Qasım bəy Zakirin arvadının rus komandiri tərəfindən zorla əlindən alınaraq bir rus kəndlisinə ərə verilməsini eşidən Qaçaq Məmməd öz arvadı və qayınanasını Şuşada tərk qoymaq istəməmiş və ruhi sarsıntı keçirərək onları getməyə razı sala bilmədiyi üçün tapançasını çıxarıb “Mən arvadımı rusların əlinə verə bilmərəm” deyərək hər ikisini öldürmüş və atını minərək Araz çayını keçib Güney Azərbaycana getmişdi [7, 95, 96].

Şimali Azərbaycanda çar məmurları və onların yerli əlaltıları olan xanlar, bəylər və ağalara qarşı mübarizə aparan “Qaçaq Hərəkatı”nın başçılarından biri də Qazağın Qıraq Kəsəmənli kəndindən olan Qaçaq Kərəmdir (bəzi mənbələrdə Qaçaq Kərim kimi göstərilir – R.Ə.). XIX əsrin ikinci yarısında geniş vüsət alan “Qaçaq Hərəkatı” çar idarəsini qorxuya salacaq qədər genişlənmiş, Qaçaq Kərəmin mübarizəsi bütün Qafqazı əhatə etdiyindən və onun dildən-dilə gəzən qəhrəmanlığı təkcə çar çinovniklərini deyil, əhalini incidən xanları, bəyləri, ağaları da qorxuya salmışdı. Onlar Kərəmi aradan götürmək üçün nə qədər fitnə-fəsada əl atsalar da buna nail ola bilməmişdilər. Qaçaq Kərəm onun üstündə çar məmurlarının kəndliləri incitdiyini görüb XIX əsrin 90-cı illərində Güney Azərbaycana çəkilərək orada yaşamağa, işləməyə başlamış, öz nümayəndəsini Azərbaycanın şimalına göndərərək onun adından fəaliyyət göstərməsini tapşırmış, Kazım xan və qohumu “Məşrutə Hərəkatı”nın lideri Səttərxan hərəkatına dəstək vermiş, orada ailə quraraq ömrünün sonuna, yəni 1910-cu ilə qədər Güney Azərbaycanda qalmışdır.

Qaçaq Kərəm Təbrizdən Gürcüstanla əlaqə yaradaraq bir qatarla çoxlu dustağın və pulla dolu bir vaqonun Rusiyaya göndərildiyi xəbərini alıb onun adından Quzey Azərbaycanda “Qaçaq Süleyman” adı ilə fəaliyyət göstərən Şəmkirli Gülsüm xanım tapşır ki, o qatarın qabağını kəsib dustaqları azad etsin. Gülsüm xanım Gəncə yolunda öz dəstəsi ilə qatarın qabağını kəsib maşinisti öldürərək Coco Cuqaşvilinin (sonrakı İosif Stalinin – R.Ə.) də olduğu dustaqları azad etmişdi. Coco Cuqaşvili 7 ay Qaçaq Kərəmin təyin etdiyi Qaçaq Gülsümün dəstəsində fəaliyyət göstərəndən sonra Qaçaq Kərəmə xəbər göndərərək getmək istədiyini bildirmiş, Qaçaq Kərəm də ona bir xəncər və tapança hədiyyə göndərərək onun getməsinə icazə vermişdi.

Dövrün bir çox rus, gürcü və Azərbaycan bədii söz ustaları Qaçaq Kərəmin geniş ad-san qazanmasında, qəhrəmanlıqla çar məmurlarına, yerli xan, bəy və ağalara qarşı mübarizə aparmasından bəhs etmiş, ona əsərlər və məqalələr həsr etmişlər. Bunlardan biri də Maksim Qorkidir. O, Qaçaq Kərəmdən bəhs edərkən göstərmişdir ki, “Qafqaz qaçaqları içərisində ən rəşadətli Kərimdir (Kərəmdir). Kərim əfsanə və nağıllar qəhrəmanıdır. O, ədalət mücəssəməsidir”.

Qaçaq Kərəmə ayrı-ayrı sənətkarlar roman və pyeslər də həsr etmişdilər.

XIX əsrin sonlarında çar məmurlarına, xalqı incidən quldurlara, bəylərə, və kəndxudalara qarşı mübarizə aparan qaçaqlardan biri də Şəmkirli Qaçaq Gülsümdür. Gülsüm 18 (bəzi mənbələrdə 13) yaşında olarkən gözünün qabağında vergini ödəyə bilməyən atasının qətlə yetirildiyini görüb onun qanını yerdə qoymayaraq elə o andaca tüfəngi götürüb atasını qətlə yetirən yasovulu, koxanı və pristavı öldürmüş, qardaşının paltarını geyinərək meşəyə çəkilməmiş və o vaxtdan başlayaraq “Qaçaq Süleyman” adı ilə qaçaqçılığa başlamışdı. O, öncə “Qaçaq Süleyman” adı ilə Çaqqal Səlimin dəstəsinə qoşulmuşdu. Çaqqal Səlim əvvəlcə öz dəstəsində olan dostunun yeməyinə bihuşdarı qatarla onu öldürmüş və onun qızıl-gümüşünü mənimsəmiş, sonra da bir çobanın sürüsünü ələ keçirib Göyçədə satmışdı. Bunlara dözə bilməyən Qaçaq Gülsüm Çaqqal Səlimin yeməyinə bihuşdarı qatarla onun başını kəsmiş və quldur dəstəsindən ayrılaraq Qaçaq Kərəmin dəstəsinə qoşulmuşdu. 1890-cı ilə qədər Təbrizdə qalan Gülsümü Qaçaq Kərəm 1890-cı ildə öz nümayəndəsi kimi Quzey Azərbaycana göndərmiş, Gülsüm “Qaçaq Süleyman” adı ilə burada Qaçaq Kərəmin adından bir çox işlər görmüşdür ki, bunlardan da ən məşhuru Gəncə yolunda dustaqları aparan və xeyli miqdarda pul olan qatarın qabağını kəsib Coco Cuqaşvilinin də aralarında olduğu dustaqları azad edib pulları götürərək onun bir hissəsini Urmiyada Kazım xan hərəkətinə göndərmiş, qalan hissəsini isə müxtəlif adlarla Rusiya və Türkiyə banklarına yatırtmışdı.

Coco Cuqaşvili (İosif Stalin) 7 ay Qaçaq Gülsümün dəstəsində fəaliyyət göstərmiş, bir sıra uğurlu əməliyyatlar həyata keçirmişdi. Coco Cuqaşvilini həbsdən azad etməsi və onun 7 ay Qaçaq Gülsümün dəstəsində fəaliyyət göstərməsi Gülsümü gələcəkdə ölümdən xilas etmişdi.

Qaçaq Gülsüm təkcə çar məmurlarına, bəylərə, pristavlara qarşı deyil, eyni zamanda, yerlərdə əhalini çapıb-talayan yerli məmurlara, həmçinin azğın quldur dəstələrinə qarşı da amansız mübarizə aparmış, onun bu mübarizəsi artıq Qafqaz Canişinliyində də böyük marağa səbəb olmuşdu. Bir rus komandiri Süleymanın (Qaçaq Gülsümün – R.Ə.) üzə çıxıb bütün etdiklərinin bağışlanacağını, toxunulmazlıq veriləcəyini, çar ordeni ilə təltif ediləcəyini təklif etdikdə Qaçaq Gülsüm ona belə cavab vermişdi: “Mənə rus çarının heç bir ordeni və təklifi lazım deyil, mən onu padşahım kimi qəbul etmirəm. Öz padşahım olsaydı, mən qaçaq olmazdım” [4].

Qaçaq Gülsümün ad-san qazandığını görən Qaçaq Süleyman və Muxtar bəy də onu özlərinə başçı seçmişdilər. Müəyyən müddət keçdikdən sonra Qaçaq Kərəm Gülsümə qaçaqlıq etməsini qadağan edərək ona öz kəndlərinə qayıtmasını tapşırır. Qaçaq Kərəmin tapşırığına əməl edən Gülsüm kəndlərinə dönərək burada ailə qurmuş və onunəri İsmayıldan 6 oğlu və 2 qızı olmuşdu.

Quzey Azərbaycanda bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra ilk vaxtlar Gülsümə toxunmamış, lakin sonralar ermənilər ona “göz verib, işıq verməmişlər”. Belə ki, kollektivləşmə dövründə 4 erməni milisi gəlib Gülsümün hamilə gəlinini zorla işə aparmaq istəyəndə o, silahı götürüb erməni milislərin dördünü də güllələyib öldürür. Gülsümü həbs edirlər. Məhkəmə zamanı o, Stalinə xəbər göndərilməsini tələb edir. Bu xəbər Bağırova çatanda o, Stalinə məlumat göndərərək bildirir ki, bir qadın qətl törədib, lakin bu xəbərin rəhbərə çatdırılmasını tələb edir. Bunu eşidən Stalin dərhal Bağırova zəng vurub əmr edir ki, Gülsümü təcili azad etsinlər və oğlunu da kolxoz sədri qoysunlar. Çünki o qadın onun yaxın dostudur. Bu zaman Mikoyan Stalinə deyir ki, axı o qadın qatildir, 300-dən çox erməni öldürüb. Stalin bunu eşidib hirs ilə Mikoyana bildirir ki, o qadın haqsız iş görməz. Mən çətin günlərdə o qadının köməkliyi ilə dustaqlıqdan azad olmuş, 7 ay onun çörəyini yemiş, himayəsində olmuşam. Belə dost hər şeydən üstündür [4]. Bəzi məlumatlara görə, Qaçaq Gülsüm 101 yaşında 1962-ci ildə vəfat edərək Şəmkirin Sarxan kənd qəbiristanlığında dəfn olunub.

XIX əsrin ikinci yarısında geniş vüsət alan “Qaçaq Hərəkəti” qəhrəmanlarından heç biri istər rəsmi hökumət mətbuatında, istərsə də şifahi xalq yaradıcılığında Qaçaq Kərəm və Qaçaq Nəbi qədər məşhur olmamışdır.

Tədqiqatçılar göstərir ki, Nəbinin qaçaqçılıq fəaliyyətinə başlaması sosial-siyasi ədalətsizliyə qarşı barışmazlığından irəli gəlsə də, onun iki dəfə həbsi bu işə xüsusi təkan vermişdi.

Qaçaq Nəbinin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı ən dəyərli əsər uzun müddət tədqiqatçılara gizli qalan repressiya qurbanı Bəhlul Əfəndi Behcətın “Qaçaq Nəbinin tarixi” adlı əsəridir.

Zəngəzur qəzasının sonuncu qazisi, tarixçi, folklorşünas Qaçaq Nəbinin müasiri, həmyerlisi, onu və onun dəstəsindəkilərin əksəriyyətini yaxından tanıyan, Qaçaq Nəbinin mübarizəsinin məramını, yönünü və mahiyyətini yaxşı bilən Bəhlul Behcət Əfəndi “Qaçaq Nəbinin tarixi” adlı əsərində yazır: “Qaçaq Nəbinin üsyançı bir qaçaq olduğu o qədər mühüm əsaslara şamildir ki, onun kimi ikinci bir Nəbini Azərbaycan məmləkətində xatırlamaq çətindir. O, çar hökumətindən qaçmışdı. Ona Naxçıvanda baş verən bir olay üstündə haqsız yerə 8 il katorqa cəzası verilib Şuşaya aparılarkən sıldırım dağ keçidindən qolubağlı üzüaşağı özünü atmışdı. Onun qaçmasına səbəb şəxsi arzu və fərdi cinayət üstündə olmamışdı... Qazaxda, Gəncədə, Qarabağda, Bakıda və bir çox mahallarda çar hökumətinin dəhşətli qanunlarına qarşı etirazlar, üsyanlar olsa da, onların qaçaqlıq dövrü və göstərdikləri fəaliyyətləri Nəbinin qaçaqlıq hərəkətində olan hadisələri bir yekun olaraq nəzərdən keçirdikdə çar hökuməti Azərbaycanı işğal etdikdən ta son mərhələsinədək onun kimi bir qaçaq gözə çarpmayacağı aydın olacaq, kəmiyyət və keyfiyyətə heç biri Qaçaq Nəbinin fəaliyyət və hərəkətinə bənzəməyir... Çar hökuməti Qafqazı işğal etdikdən və Qaçaq Nəbinin zamanınacan Nəbiyə oxşar bir qaçaqçılıq hərəkəti görməmişdi. Qaçaq Nəbi çox olmuşdusa da, Nəbi kimi mütəşəkkil və çox uzun zaman davam gətirə bilən olmamışdı. Qaçaq Nəbidən başqa bu qədər mütəşəkkil başqa heç bir qaçaqlıq fəaliyyətini təsəvvür etmək imkanı yoxdur. Belə qüvvətli və mütəşəkkil hərəkət və bununla bərabər tutduğu yol və gözlədiyi məqam olduqca xarakterik bir hərəkət ancaq Nəbiyə məxsusdur” [5,8].

Qaçaq Nəbinin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı Hüseyn Baykara (Qara Hüseynov – R.Ə.) yazır: Zəngəzur və Naxçıvanda qorxmadan partizan müharibəsi aparan Qaçaq Nəbi Gəncə Vilayəti, Zəngəzur qəzasının Aşağı Mollu kəndində (indiki Qubadlı) anadan olmuşdur. Yeddi nəfərdən ibarət ailəni atası çətinliklə dolandırır. Günlərin birində 16 yaşlı Nəbinin atasını bəy döyür. Bunu görən Nəbi, bəyin üzərinə atılaraq onunla savaşı. Bəyin şikayətinə əsasən Nəbi həbs olunur. O, həbsdən qaçaraq həmfikirlərini ətrafına toplayır. Rus çar rejiminə və onun Azərbaycanda əlaltıları olan bəylərə qarşı mübarizəyə başlayır. Nəbinin arvadı Həcər xanım ilə yanaşı baldızı Mehri xanım da mübarizədə yaxından iştirak edir. Nəbi həbsxanadan qaçdıqdan sonra çar idarəsinin Azərbaycandakı əlaltıları olan mülkiyyət sahibi xan və bəylərin zülmündən cana gələn kəndlilərdən əli silah tutan bir hissəsi onun ətrafında toplanır. Nəbinin əsas düşmənləri çar rejimi, xanlar və bəylər idi. O, bu mübarizədə kasıbları və onların hüquqlarını müdafiə edirdi. Nəbinin mübarizə apardığı ərazi Zəngəzur və Naxçıvan vilayətləri idi... “Nəbi uzun müddət rus kazakları ilə vuruşur, sıxışdırıldığı zaman İrana (oxu: Azərbaycanın Güneyinə – R.Ə.) və Türkiyəyə sığınır. Çar idarəsi bu hərəkəti yatırımaq üçün bütün vasitələrə əl atırdı” [7,84].

Bəhlul Behcətın verdiyi məlumata görə, ata-anasını itirən Nəbi qaçaqçılıqdan qabaq kiçik yaşlarında bir çox adama, o cümlədən də erməni tacir Hovanesə və onun oğlu Boğdana nökrəçilik etmiş, ona görə də o, gənc yaşlarından hayların psixologiyasını, mənəvi aləmini yaxından müşahidə etmiş, sonralar onlara qarşı barışmaz olmuş və Cürsün şəhər pristavı Bedrusu (Petrosu) və Xinzirək kəndində Bedrusu evində gizlədən keşişi, sonra isə Dağbəyi Cinkuru (Qrikoru) öldürmüşdü. Qaçaq Nəbi həmçinin onu öldürmək istəyən Əsəd Yüzbaşını, Xuqmanski Lütəli bəyi öldürmüş, Ərikli, Qoparmaq dağlarında, Çətinqalada, Dikpilləkanda Zəngəzur naçalniki Səlim bəylə, Naxçıvan naçalniki Slavaçinski və Şuşa naçalniki ilə döyüşmüş, bu döyüşlərin birində Nəbinin qardaşı Mehdi Qərçivan kəndində öldürülmüş, qaçaq dostu Qazan Papaq oğlu Abış “Güllü Pir davası”nda yaralanmışdı [5,8].

Qardaşının Cürçivan (Qərçivan) kəndində çar cəusları tərəfindən öldürüldüyünü eşidən Qaçaq Nəbi Cürçivan kəndinə gələrək kazaklarla döyüşə girir, rus çar idarəsində xidmət edən ağaları öldürür və Arazi adlayaraq Azərbaycanın Güneyinə keçir. Arvadı Həcər xanım Çiçəkli kəndində qalır. Rus idarəsinin cəusları Həcərin Çiçəkli kəndində olduğunu xəbər alır və Həcəri bacısı Mehri ilə birlikdə həbs edərək Gorus qalasında saxlayırlar. Nəbi 1895-ci il oktyabrın 28-də Gorus qəsəbəsini öz dəstəsi ilə mühasirəyə alaraq rus polkovnikindən Həcəri və baldızını tələb edir. Rus polkovniki Nəbinin bu tələbini yerinə yetirməyə məcbur olur. Həcərin dilindən bununla bağlı aşağıdakı qoşma çox məşhurdur:

“Qazamat istidi yata bilmirəm,
Ayaqda qandallar qaça bilmirəm,
Açar Urusdadır aç bilmirəm.
Mənim bu günümdə gələsən Nəbi,
Qazamat dalını dələsən Nəbi” [7, 84-85].

Bəhlul Behcət Əfəndi uzun illər davam edən, geniş bir əraziyə – Zəngəzur, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ və Azərbaycanın Güneyinə yayılan Qaçaq Nəbinin adı ilə bağlı hərəkəti üç mərhələyə ayırmışdır: “Birincisi

“İlkin Hərəkət dövrü”, ikincisi “Hərəkətin tam inkişaf etmiş və Hərəkətin möhkəm, sarsılmaz mübarizə dövrü”, üçüncüsü də “Hərəkətin sönməyə doğru getdiyi dövr”dür.

Behcət Əfəndinin 55 başlıqda verilmiş əsərinin “Qaçaq Nəbinin Xınzirəyə hücumu və Bedrusla keşişi öz evində öldürməsi”, “Qaçaq Nəbinin Dağbəyi Cinkor Qriqoru öldürməsi”, “Xuqmanski Lütəli bəyi öldürməsi”, “Nəbinin qardaşı Mehdi Ordubadın Qərçivan kəndində ermənilər tərəfindən öldürülməsi”, “Maltəpə Sarımsaqlıda Naxçıvan naçalnikisi Slavaçinski və Zəngəzur naçalnikisi Səlim bəylə döyüşü”, “Əliquluşağında erməni tacirlərin xəyanəti və öldürülməsi” və s. kimi başlıqlarına nəzər salmaq kifayətdir ki, Qaçaq Nəbinin kimlərə qarşı vuruşduğunun şahidi olasan.

Behcət Əfəndi Nəbinin namusu ilə bağlı yazır: “Nəbi öz hərəkətlərində namuslu və ıffətli olub. O, xalqın əxlaqına və qeyrətinə toxunan bir əməl çıxarmazdı. O, düşmənlərinin də qadınına toxunmazdı. Nəbi öz yoldaşlarına oğurluğu qadağan etmişdi. Onun bütün qarətləri bir məqsədlə olurdu. Təsadüfi yol kəsmək onların işi deyildi” [5, 8].

Çar hökuməti yerli bəylər və naçalniklər üçün Nəbinin Hərəkəti böyük təhlükə yaratdığından İran və Türkiyə xəfiyyələri ilə danışıqlar apararaq öz agentlərini bu ölkələrə göndərmişdi. Onlar İran və Türkiyə xəfiyyəsi ilə birlikdə Nəbinin dəstəsini izləmişdilər. Onların sırasında Ordubadlı Paşa bəy və Xosrov bəy Fərəcov, Salmaslı erməni Arzumanyan, Naxçıvanlı Allahverdi bəy, Kərbəlayı Məhəmməd, Kərbəlayı Mürsəl, İsgəndər bəy və başqaları xüsusi yer tuturdu [1, 15- 16- 17- 18].

Nəbini öldürən, yaxud bu işdə fərqlənən şəxslərə çar hökuməti xeyli pul, qiymətli hədiyyə, yüksək rütbə və medalla təltif olunma vədi vermişdi [8, 168].

Nəbinin ölümü ilə bağlı müxtəlif versiyalar irəli sürülmüşdür. Belə ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə və Hüseyn Baykaraya görə: “1896-cı ilin mart ayında Nəbi Kərbəladan dönərkən Türkiyə ilə İran sərhədi arasında olan Larni kəndində rus cəusları tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış pusqunun qurbanı olur” [12; 7, 85].

Bəhlul Behcətin verdiyi məlumatlara görə isə Qaçaq Nəbini və Şahhüseyni bir gün həmişə Nəbinin yanına gəlib-gedən Məşədi Paşa öz evinə qonaq çağırıb onları gecəyarıyadək evində qonaq saxlamış, gecəyarı evə qayıdarkən Şahhüseyn yolda Nəbini arxadan vurmuş və Nəbi oradaca yerə yıxılıb ölmüşdü. Bəhlul Behcət Nəbinin ölüm tarixini belə təqdim edir: “Sabah açıldı. Bu sabah 1896-cı il payızının səhəri idi. Nəbinin qaçaqlıq dövrünün 13-cü, ömrünün isə 46-cı baharı idi” [1, 20-21].

Nəbinin ölümündən və dəfnindən sonra arvadı Həcər qohumları tərəfindən Mollu kəndinə gətirilib Nəbinin qohumlarından olan Həmzə adlı cavan bir oğlanla evləndirmişdilər. Həcərin Nəbidən övladı olmamış, Həmzədən isə bir neçə övladı olmuşdur [1, 21].

Bəhlul Behcət Əfəndi xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin etnik kimliyinə də münasibət bildirmiş və qeyd etmişdir ki, “Aşağı və Yuxarı, hər iki Mollu kəndi Türk qövmünə mənsubdur. Qubadlıda bunu bilməyən yox idi”. Qubadlılara “kürd” deyildiyini biz (Nərimanoğlu Qubadlıları nəzərdə tutur – R.Ə.) Bakıya gələndə eşitmişik [6,6 8].

Rus çar rejiminə və onun yerlərdəki əlaltılarına qarşı mübarizə aparan qaçaqlara xalq yaxından köməklik göstərmiş, onları ərzaqla təmin etmiş, yeri gəldikcə onları gizlətmiş, onlarla fəxr etmişdilər. “Aşıq məclislərində Qaçaq Nəbi, onun qəhrəmanlıq mübarizəsi, arvadı Həcərin və döyüş yoldaşlarının qaçaqçılığı böyük bir məhəbbətlə vəsf edilmiş, el şairləri, xanəndələr Qaçaq Nəbi haqqında oynaq ritimli qəhrəmanlıq nəğmələri, dolğun məzmunlu rəvayətlər yaratmışlar. Zaman keçdikcə bu nümunələr peşəkar ifaçıların repertuarında yeni yaradıcılıq mərhələsi keçib dastanlaşmışdır” [12, 678-679].

Ümumiyyətlə, Nəbinin hər döyüşünü izləyən xalq onun şəninə nəğmələr qoşmuş, bu nəğmələr ayrı-ayrı yerlərdə müxtəlif variantlarda səslənmişdilər. Qaçaq Nəbinin çar məmurlarına və yerli ağalara qarşı mübarizəsindən bəhs edən “Qaçaq Nəbi” dastanından seçdiyimiz aşağıdakı parçalar onun xalq tərəfindən necə qarşılandığına əyani sübutdur. Nəbinin “Ərikli dağı”nda, Naxçıvan, Şuşa və Zəngəzur naçalnikləri ilə olan döyüşünə xalq nəğmələr qoşmuşdur:

“Naxçıvanda qoşun, saldat yığıldı,
Hər tərəfdə zurna, şeypur vuruldu.
Naçalniklər hamı birdən dağıldı
Deyirlər ki, Nəbi tufan eyelədi,
Qoşunun halını yaman eyelədi. [9, 33].

Kəlbəcərin “Pəriçinqıl dağında Gəncə qubernatoru Səlim bəyin kazaklardan ibarət dəstəsi ilə döyüşən Nəbi Səlim bəyə aşağıdakı məzmununda məktub yazaraq bildirir ki:

“Pəriçinqıl dağında salmışam məskən,
Döşəyim çınqıldır, yastığım tikən,
Çiyнімdə yapıncı, köynəyim kətan,
Divanı çəşbaşa salan qoçağam,

Bəylərin gözüne iti bıçağam. [9, 63].

Azərbaycan istiqlal məfkurəsinin öndəri və dünyəvi, demokratik Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu Məmməd Əmin Rəsulzadə “Azərbaycan tarixində qaçaq hərəkatı” adlı məqaləsində yazır: “Azərbaycanda “Qaçaq Hərəkatı” əsasən rus çar rejiminə və yerli zülmkarlara qarşı mübarizə prosesində meydana gəlmişdir. ...XIX əsrin ikinci yarısında igidliləri ilə hörmət qazanan qaçaqlardan Zəngəzurlu Qaçaq Nəbini əlimizdə olan məlumatlara və eşitdiklərimizə əsaslanaraq anlatmaq istəyirik. Zəngəzur və Qarabağda qorxmadan partizan müharibəsi aparan Qaçaq Nəbinin əsas düşmənləri çar rejimi, xanlar və bəylər idi. O, bu mübarizədə kasıbları və onların hüquqlarını müdafiə edirdi. Nəbinin mübarizə apardığı ərazi Zəngəzur və Naxçıvan vilayətləri idi. İstismarçı imperiализmə və rus çar rejiminə qarşı mübarizə aparan qaçaqlara xalq yaxından kömək edir, onlarla fəxr edirdi. Xalq onları ərzaqla təmin edir, yeri gəldikcə gizlədirdi. Nəbi uzun müddət rus kazakları ilə vuruşur, sıxışdırıldığı zaman İrana və Türkiyəyə sığınır. Çar idarəsi bu hərəkatı yatırtmaq üçün bütün vasitələrə əl atırdı. Dastanlarda “Nəbi urusları burda qoymadı” misrası olduqca çox işlədilir... Nəbinin xatirəsi indi də Azərlərin qəlbində yaşayır. Onun qəhrəmanlığını əks etdirən dastanlar söylənilir” [12].

Qaçaq Nəbi haqqında Azərbaycan şairi Süleyman Rüstəm “Qaçaq Nəbi” adlı pyes yazmış, Azərbaycan Kinostudiyası tərəfindən Qaçaq Nəbiyə həsr olunmuş, “Atlari yəhərləyin” və ya “Qanlı zəmi” adlı bədii film çəkmişdi.

Azərbaycan “Qaçaq Hərəkatı”nın milli xarakter daşıyıb-daşmadığı, qaçaqlarda milli şüurun olub-olmadığı ilə bağlı fikir ayrılığı vardır. Sovet dövrü tədqiqatçıları birmənalı şəkildə göstərmişlər ki, Azərbaycan “Qaçaq Hərəkatı” milli xarakter daşımamış və qaçaqlarda milli şüur olmamışdır. Onlar qaçaqlar haqqında xalq tərəfindən yaradılan “Dastan”lara Sovet dövrü aşığıları tərəfindən əlavələr edilən hissələrə istinad edərək Sovet hökumətinin “Sovet milləti” ideologiyasına xidmət etməyə çalışmış və göstərmişlər ki, Azərbaycan “Qaçaq Hərəkatı”nın tərkibində ermənilər də iştirak etmişlər. Onlar göstərir ki, “Qaçaqçılara məxsus xüsusiyyətlərin ən gözəli onların beynəlmiləl olmalarıdır. Onlar bütün millətlərə eyni gözlə baxırlar... Onların qruplarındakı adamlar müxtəlif millətlərdən olmuşdur. Onun üçün də qaçaqlara ermənilər də, ruslar da, gürcülər də... yaxından yardım etmişlər” [33].

Əlbəttə, Azərbaycan qaçaqları sosial-siyasi təzyiqlərə məruz qalan Azərbaycandakı bütün etnik qrupların haqlarını qoruduğundan həmin etnik qruplar da qaçaqları təqiblərdən qorumuş, onları silah, güllə, yemək, geyim və s. ilə təmin etmişlər. Lakin Azərbaycan “Qaçaq Hərəkatı”nda heç bir xristian dininə mənsub xalqın nümayəndəsi iştirak etməmiş, qaçaqlara heç bir köməklik göstərməmişlər. Əksinə, çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın münbit ərazilərinə yerləşdirilən xristian ermənilərin, gürcülərin, malakanların, rusların Azərbaycan Türklərinin haqlarını qəsb etdiklərindən onlara qarşı böyük təpkiyə olmuş və bu təpkiyə “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Yusif” və s. kimi Qaçaq dastanlarında da öz əksini tapmışdır. Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycan “Qaçaq Hərəkatı” milli xarakterli olmuş və Azərbaycan qaçaqlarında nəinki milli şüur olmuş, hətta onlar Azərbaycan milli şüurunun formalaşmasında Azərbaycanın o dövrdəki mütəfəkkirlərindən də böyük xidmətlər göstərmişlər. Çünki Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərləri yalnız xalqın kiçik bir savadlı hissəsində milli şüurun formalaşmasına xidmət etmişdirsə, Azərbaycan “Qaçaq Hərəkatı” sosial-siyasi xarakter daşıdığından və xarici işğalçılara qarşı olduğundan bütün Azərbaycan xalqının milli şüurunun formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. XIX əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin Qasım bəy Zakir istisna olmaqla heç biri öz əsərlərində açıq şəkildə çar Rusiyasının məmurlarını tənqid etmədiyi halda, Azərbaycan “Qaçaq Dastanları”nda bu, özünü açıq şəkildə büruzə verir.

Nəticə

Ümumiyyətlə desək XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının işğalı nəticəsində Azərbaycan dövlətçiliyi və xalqı sarsılmış, ölkə və xalq iki hissəyə - Şimala və Cənuba parçalanmış, 1813-cü il “Gülüstan” və xüsusilə 1828-ci il “Türkmənçay” müqavilələri ilə ikiye bölünən Azərbaycanın Quzeyinin təkcə elmi-mədəni, mənəvi-ideoloji deyil, həm də sosial-siyasi həyatı çar Rusiyasının geosiyasi məkanda cərəyan etməyə başlamışdı.

Quzey Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən müstəmləkəyə çevrilməsi, ağır vergilər xalqın sosial-siyasi həyatında mühüm dəyişikliklərə və xalqın haqlı narazılıqlarına səbəb olmuşdu. Kəndli hərəkatları ilə yanaşı milli şüurun formalaşmasında Rus və yerli zülmkarlara qarşı mübarizə prosesində meydana gələn “Qaçaq Hərəkatı” da mühüm rol oynamışdı.

Quzey Azərbaycanda ortaya çıxan və eyni zamanda tarixi şəxsiyyətlər olan başda Qaçaq Kərəm və Qaçaq Nəbi kimi qaçaqlar çar məmurları və yerli bəy, ağa və mülkədarların ədalətsizliyi və haqsızlıqlarını qəbul etməmiş, cəmiyyətdə ədaləti qorumaq naminə mübarizə aparmış, kasıbların yanında olmuş, onların haqlarını müdafiə etmişdilər. Qaçaqqlar toplumun əxlaqi dəyərlərinə sayğı göstərmiş bu dəyərlərlə qayğı göstərmişlər.

Ona görə də, Azərbaycan xalqı öz gördükləri işlərlə igidlik və qəhrəmanlıq dastanları yaradan qaçaqları sevmiş, tərifləmiş, onları qorumuş, adlarına şeirlər qoşmuş, dastanlar yaratmışlar.

Bütün bunlardan belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda “Qaçaq Hərəkatı” milli xarakterli olmuş və Azərbaycan qaçaqlarında nəinki milli şüur olmuş, onlar hətta Azərbaycan milli şüurunun formalaşmasında Azərbaycanın o dövrdəki mütəfəkkirlərindən də böyük xidmətlər göstərmişlər. Çünki Azərbaycan mütəfəkkirləri öz əsərləri ilə xalqın yalnız kiçik bir savadlı hissəsində milli şüurun formalaşmasına xidmət etmişdilər, Azərbaycan “Qaçaq Hərəkatı” sosial-siyasi xarakter daşdığından və xarici işğalçılara qarşı olduğundan bütün Azərbaycan xalqının milli şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov İsrəfil. Qaçaq Nəbi (“On söz”). Bakı, 2005.
2. Azərbaycan tarixi, XIX əsr, Yeddi cildə. IV cild, Bakı, Elm, 2007.
3. Azərbaycan jurnalı, № 7, 8, 9, 1961; “Azərbaycan yurd bilgisi”, № 23, İstanbul, 1933.
4. Əliyev Zaur, Stalinin xilaskarı, ermənilərin kabusu, kişi paltarlı qaçaq Gülsüm faktlarla // Rubruka, 10 noyabr, 2015.
5. Hacı Nərimanoğlu. Zəngəzurun sonuncu Qazisi Bəhlul Behcət və onun “Qaçaq Nəbinin tarixi” kitabı // 525-ci qəzet, 22.06.2011.
6. Hacı Nərimanoğlu. Oğuz yurdum Qubadlım // “Azərbaycan” jurnalı.
7. Hüseyn Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azər nəşr, 1991.
8. История Азербайджана в 3-х тт. Том II. Баку, 1960.
9. Qaçaq Nəbi dastanı. Bakı, “Lider” Nəşriyyatı, 2005.
10. Nəbiyev A. Qaçaq dastanları // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, altı cild, I cild. Bakı, Elm, 2004.
11. Rüstəmzadə R. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. Bakı, Gənclik, 1984.
12. www.resulzade.org.

Göndərib: 04.10.2020

Qəbul edilib: 07.10.2020